

Iskanje izgubljenega spola

Namen prispevka je prevetritev razlag umetnosti oziroma likovnih izdelkov iz arheoloških kontekstov starejše prazgodovine, zlasti figuralne plastike – z vidika arheologije spolov in arheologije seksualnosti. Sledili smo odzivnosti slovenske arheologije in njeni umeščenosti v širši interpretativni model prazgodovinske umetnosti.¹

Arheologija spolov je kritika tradicionalnega arheološkega diskurza o vlogi spolov v razlagah kulturnih zakonitosti, delitve dela, umetnosti, ideologije, družbenih odnosov. Zavrača interpretacijski androcentrizem, opozicijski dualizem spolov, historično in kulturno naturalizacijo ženske ter vnos moderne spolne paradigme v arheološke razlage.²

Pri ugotavljanju spola³ v arheoloških virih nastopajo tri osnovne ovire. *Posedanje* je prenos sodobne spolne ideologije v razlage preteklih družb. *Posploševanje* je nekritična uporaba tovrstnih prijemov v različnih kulturno-kronoloških okvirjih; generalizirane, univerzalne podobe spolne dihotomije dosledno postavljajo moškega v aktivno, žensko pa v pasivno vlogo, pri čemer velja nekakšen konsenz o kontinuiteti spolne ureditve od hominidov naprej. Podoba prazgodovinske ženske je podoba trans-kulturno in trans-časovno nespremenljive, univerzalne esence. *Androcentrizem* pa je odraz dominantne znanstvene perspektive, ki vpliva na izbor raziskovalnih problemov, potek raziskovalnega procesa in rezultate raziskav.

¹ Kronološki okvir obsega obdobje mlajšega paleolitika in neolitika v Evropi, okrog 35.000 in okrog 4. tisočletja pr. n. št., pri čemer lokalne kronologije lahko odstopajo.

² Večina akademskih disciplin na *Zahodu* se je že v 60. in 70. letih 20. stoletja začela ubadati z vprašanjem percepcije spolov v znanosti ter s posledicami spolnih stereotipov, predsodkov, predpostavk in domnev. Arheologija se je vprašanja spolov resneje zavedla šele v zgodnjih 80. letih. Razvila se je spolno senzitivna paradigma, ki je s ciljem manj pristranske oziroma bolj objektivne in koherentne razlage preteklosti človeštva vključila spol in spolna razmerja v osrednja znanstvena vprašanja in koncepte, uvedla nove pedagoške metode in odprla temo poklicnega statusa žensk v arheologiji. Feministična arheologija se je v zadnjih desetletjih 20. stoletja razmahnila v Evropi, zlasti v Skandinaviji; prvi seminar z namenom "*odkriti ženske v prazgodovini*" je leta 1974 potekal v okviru univerze Bergen na Norveškem.

³ V družbenih znanostih velja konsenz o dveh razsežnostih človeškega spola: biološki spol (*Sex*) in družbeni spol (*Gender*). Slovenščina ne pozna razlike med *Sex/Gender*.

Poleg *spola* bi morala biti del razlagalnega ogrodja arheologije tudi človeška *seksualnost*. Tudi tega področja se v arheologiji drži tabu; v interpretacijo vstopa zlasti na implicitni ravni in odraža večinski vrednostni sistem. Za seksualna razmerja v prazgodovini velja nepisano pravilo, da jih arheološko tako rekoč ni mogoče izrecno dokazati, kot univerzalno dejstvo pa je sprejeta ideja, da so seksualna razmerja pač obstajala, sicer se človeška vrsta ne bi ohranila. Zaradi 'zdravo-razumske' samoumevnosti in zaradi domnevne nedokazljivosti te vrste človeškega vedenja se vprašanju seksualnosti ne pripisuje ustreznega pomena.

V tem trenutku je *arheologija seksualnosti* še vedno v fazi eksperimentiranja, vendar strumno na pohodu. Zelo pozno, šele tekom 90. let, se je manjšinski del zahodne arheologije začel spraševati o tem, kje znotraj arheološkega podatka je mogoče zaslediti, razbrati, identificirati seksualna razmerja. Vendar tako kot spol tudi seksualnost zadeva vse aspekte kulture in je distinktivni del vsake socialne prakse. Četudi si zastavimo vprašanje, kako je mogoče zaznati, razbrati seksualne prakse, seksualna razmerja iz arheološkega zapisa, torej iz materialnih sledi preteklih človeških aktivnosti, ali celo izrazimo legitimni dvom v takšno početje, se moramo obenem nujno strezniti: če ostali socialni sistemi puščajo materialne sledove, jih je morala zapustiti tudi seksualnost. V trenutku, ko kulturni sistemi postanejo spolno/seksualno specifični, se kognitivne reference tega odražajo na simbolni ravni (npr. v pokopu, v umetnosti) in jih je mogoče uporabiti kot variabla.

Med ključne dejavnike, ki zavirajo ali celo blokirajo vstop vprašanja o seksualnem vedenju človeka v arheološke študije, sodijo: *seksualni esencializem*, t.j. predstava, da je seksualnost naravna sila, ki je obstajala pred družbenim življenjem, ter razumevanje seksualnosti kot konstante namesto kot variable (seksualnost ni smatrana kot kulturni fenomen). *Seksualni negativizem* je predstava, da je seksualnost destruktivna, negativna sila, zaradi česar je to peyorativna, neresna in neznanstvena tema. *Seksualna hierarhija* predpostavlja absolutni primat in dominacijo monogamne, reproduktivne heteroseksualnosti, brez dopuščanja raznolikosti seksualnega vedenja. *Lascivna (opolzka) obravnava seksualnosti* pa pomeni trivializacijo teme in vulgariziran pristop. Ta zakleti krog je mogoče preseči z zavzemanjem pozicije socialnega konstruktivizma, kontekstualno analizo in ustrezno mero samorefleksije (Voss in Schmidt, 2000: 3–5).

Postavlja se vprašanje, *kdaj* se je seksualnost vzpostavila kot aspekt kulture. Nekateri predlagajo, da (družbeni) spoli kot jih poznamo danes, v evropskem paleolitu sploh niso obstajali ter da je spolna diferenciacija relativno pozen fenomen, ki je nastopil na prehodu iz mobilnega, nabiralniško-lovskega gospodarstva v sedentarno ekonomijo (Voss in Schmidt, 2000: 16). Časovnih mejnikov seksualnosti in spolov pri zgodnjih, anatomsko modernih ljudeh, ni mo-

goče natančno kronološko postaviti. Na podlagi simbolne produkcije (npr. likovne upodobitve genitalij, seksualne aktivnosti) arheologija lahko datira vstop biološko pogojenih vidikov seksualnosti v širši kulturni diskurz človeka v obdobje izpred 30.000 do 50.000 leti (Voss in Schmidt, 2000: 16).

GOLE ŽENSKÉ

Arheologija se skuša po eni strani izogniti študiju paleolitske umetnosti, češ da je preveč humanističen, brez trdne kronologije in tipologije, po drugi strani pa goji prepričanje, da je "... vizualna umetnost bližnjica do mentalitete civilizacij, ki so nam sicer nedostopne".⁴

Arheologija klasificira artefakte v tipološke in kronološke sheme s pomočjo formalne analize, ki temelji na *umetnostno-zgodovinski* ideji slogovnega evolucionizma. Bistveno je, kako likovne upodobitve delujejo na strukturo interpretacije in kako prazgodovinski likovni repertoar nudi podlago za prenos sodobne spolne ideologije v arheološke razlage. Sodobni popularni diskurz skoraj neopazno, vendar neizogibno prodira v akademski diskurz, saj znanost ni imuna pred ideološkim sistemom, ki ga vsakodnevno mobilizira popularna kultura. Moderni miselni vzorci in predpostavke vstopajo v arheološko vedo 'pod krinko', v obliki neke vrste 'maškarade' – modernih predstav, zamaskiranih v prazgodovinske akterje (Conkey, 1997: 200). Retorična struktura odraža način, kako arheologi in arheologinje vidijo in razumejo umetnost, družbo in razmerja med spoloma – pod pretvezo, da so jih tako videli ljudje v daljni preteklosti.

Nazoren primer enosmerne interpretacije je arheološko razumevanje prazgodovinske drobne plastike – miniaturnih kipcev, imenovanih tudi *boginje*, *Venere*, *boginje-matere* ali *idoli* – ki naj bi upodabljala ženske.⁵ Precizna definicija teh kategorij v bistvu ne obstaja. V Evropi, pa tudi v Anatoliji, je bilo najdenih na stotine drobnih kipcev, v katerih arheologija že skoraj 150 let vidi zlasti *kult plodnosti* ali utelešenje *ženskega božanstva*, velike boginje-matere.

Od 19. stoletja naprej obstaja težnja, da se najdbe drobne plastike razlaga kot homogeno celoto, tako v smislu spola kot funkcije. Nauk o ženski boginji in kultu plodnosti je ključno povezan z Johannom J. Bachofenom, ki je leta 1861 objavil *Das Mutterrecht*, kjer je postavil teorijo o prazgodovinskem matriarhatu in kultu plodnosti. V začetku 20. stoletja jo je obudil Saloman Reinach s teorijo o paleolitski lovski magiji. To je tako močno vplivalo na znanost, da še danes nekateri raziskovalci vidijo ideal ženske kot "stroj za rojevanje in prehranjevalni obrat z velikanskimi prsmi" (Russell, 2000: 128).

⁴ Ernst Gombrich, citat po Conkey, 1997.

⁵ Uporabljajo se tudi izrazi figuralna ali antropomorfná plastika, pa tudi ženska plastika.

Na področju razlag prazgodovinske drobne plastike je nastal skorajda nepregledni korpus literature,⁶ ki ga združuje svojevrsten univerzalizem. Čeprav so antropomorfne plastike večinoma brez primarnih in sekundarnih spolnih znakov, se jih avtomatično uvršča v eno samo kategorijo gradiva, med žensko plastiko; tako homogenizirana celota najdb posledično vodi tudi v homogenizirano razlago. Zlasti paleolitske Venere – katerih precizna definicija ni bila nikjer določena – so problematična poenotena kategorija, kljub temu, da so opazne precejšnje razlike v njihovi morfologiji, njihov biološki spol pa je večinoma neopredeljiv; reprezentativni primerki Vener v resnici predstavljajo izjeme. Nekatero najdbi ponazarjajo nesporne modele žensk: gole, obilne, z bohotnimi prsmi, oblim trebuhom, mogočnimi zadnjicami in stegni, vendar pa to še zdaleč ne velja za vse. Prva znana Venera, odkrita okrog 1864 v Laugerie Basse v Dordonji, je vitka slonokoščena figurica, ploščati torzo, brez glave in udov, ki meri 77 mm. Ta najdba, imenovana 'Venus Impudique' ali tudi 'filet', sploh nima razkošnih ženskih oblin, ki naj bi simbolizirale plodnost in rodnost.

Antropomorfna drobna plastika je bila vselej med bolj priljubljenimi temi arheologije in se ni mogla izogniti niti političnim zlorabam. Primer je izkrivljena interpretacija prazgodovinske plastike v času okrog II. svetovne vojne v Nemčiji; Heinrich Himmler je za propagandne potrebe nacističnega režima povezal fizionomijo Vener s slovaškega najdišča Dolní Věstonice s fizionomijo judovskih žensk ter t.i. primitivnih ras (Hotentoti) (Jones, 2000: 113), s čemer je dokazoval manjvrednost judovske rase.

LES FEMMES SONT PRECIEUSE⁷

Skoraj vedno je arheološka razlaga figuralne plastike zgrajena na argumentu *rodovitnosti* in *rojevanja*, eksplicitno ali implicitno. Vloga ženske v prazgodovinski družbi je ozko zamejena s funkcijo rojevanja. S tem je definirana tudi njena relativna vrednost. Na lestvici popularnosti spolnih in seksualnih označevalcev, torej delov ženskega telesa, upodobljenih na prazgodovinski plastiki, ki so deležni posebne pozornosti v arheoloških objavah, so: *velikanska prsa* (dojke), *nabrekli trebuh*, *močna bedra*, *široki boki* in *poudarjena zadnjica*. Hkrati so ti deli telesa – avtomatično in brez utemeljitve – definirani kot simbol rodovitnosti in kot erotično stimulativen deli ženske fiziognomije. Erotična stimulativnost pri

⁶ Za pregled literature glej: Conkey, M. W. in R. E. Tringham (1995), *Archaeology and the Goddess: Exploring the Countours of Feminist Archaeology*. V: D. C. Stanton; A. J. Stewart (ur.) *Feminisms in the Academy*. University of Michigan Press: Ann Arbor (199–247).

⁷ Napis k ilustraciji francoske otroške slikanice, ki otrokom sporoča, da je vloga ženske v prazgodovini zgolj biološka, ne pa tudi kulturna (citirano po Conkey, 1997: 191).

tem ni sama sebi v namen, pač pa se z njo pogojuje sistem rodovitnosti in končno reprodukcija, kot vrhovni cilj.

Kritike tega 'začaranega kroga' se je na zelo različne načine lotila feministična arheologija in nekoliko kasneje arheologija spolov. V 60. letih prejšnjega stoletja so se najprej pojavile teorije, ki so obudile Bachofenovo teorijo matriarhata in skušale dokazati, da ženske v življenju prazgodovinskih lovcev in nabiralcev niso igrale zgolj podrejene vloge roditeljice, temveč so v kontekstu 'materinskega prava' imele poseben, božanski status. Literatura s tega področja je izredno bogata, vrhunec pa je dosegla v drugi polovici 70. let. Renesansa teorij o matriarhatu je temeljila na predpostavki, da je matriarhat (vladavina žensk) v kulturni evoluciji obstajal pred patriarhatom (vladavino moških) ter da so t.i. moderni primitivi nekakšni kulturni fosili zgodnjih stopenj civilizacije.

Avtoriteta za vprašanje pred-patriarhalne boginje je Marija Gimbutas, ki je razvila kompleksno teorijo o veliki *materi boginji*; po vsej Evropi odkrite prazgodovinske figurice žensk, ki zaobjemajo časovni razpon vsaj 20.000 let, naj bi bile dokaz panevropske boginje in monoteistične religije pred prihodom Indoevropcejev (Gimbutas, 1973: 1989). Kasneje je bila avtorica deležna ostre kritike arheologije spolov; zelo resno je bilo zastavljeno vprašanje hipotetičnosti boginje ter izkrivljanja arheoloških dokazov (Russel, 2000: 131). Ker matriarhat v sodobnosti ne obstaja⁸ in ker o njem ne obstajajo niti primarni viri – *Mutterrecht* teorija temelji na leposlovnih in drugih pogosto nezanesljivih virih⁹ – razlaga, temelječa na domnevi o matriarhatu, ni verodostojna (Bamberger, 1974; Wesel, 1983; Eller, 2000). Cynthia Eller je v pregledu razvojnih tokov teorij o matriarhatu ter vpliva na sodobne interpretacije družbenih razmerij v prazgodovini opozorila na ekstremni značaj tako idej o matriarhatu kakor o patriarhatu. Teorije o matriarhatu ne vzdržijo niti na feminističnih (te se koncentrirajo na 'ženskost', kot na politično represivni temelj) niti na historičnih osnovah (problem virov). Ellerjeva hkrati poudarja, da v arheoloških dokazih ni nič takšnega, kar bi ustrezalo sliki brutalne, moško-dominantne prazgodovine, niti ni razloga, da ženske v prazgodovinski družbi ne bi zasedale tudi pozicij moči (Eller, 2000: 30–39, 55, 81).

Vzpon t.i. 'post-patriarhalnega spiritualizma' v feminističnem gibanju 70. in 80. let je zapadel v različne skrajnosti. Značilna je idealizirana in romantizirana podoba pred-patriarhalne boginje; Adrienne Rich je mater boginjo opisala: "Njeno telo poseduje maso, notranjo globino, umirjenost in ravnovesje" (Rich, 1982: 33). Merlin Stone pa je za pojav Vener uporabila poetično prisposodbo o "zori gravettiana v rajskem vrtu", medtem ko neolitik kot obdobje razmaha bo-

⁸ Živeče družbe poznajo matrilinearnost, ne pa matriarhata (npr. Irokezi) (Bamberger, 1974).

⁹ Heziod, Pindar, Virgil, Horac, Iliada, Odiseja, Herodot, Strabon (glej Bamberger, 1974, 263, op. 2).

ginje imenuje “neolitsko jutro” (Stone, 1982: 8, 11). ‘Idejno gibanje’ velike matere boginje je odsevalo tudi v sočasni umetnosti; znan je recimo primer skandinavske umetnice Monice Sjøo, ki je s svojo monumentalno sliko rojevajoče matere boginje sprožila ostre reakcije javnosti; slika je bila zaradi obtožb blasfemije in obscenosti več let prepovedana v galerijah v Veliki Britaniji (Cooper, 1994: 248).

Med dvema taboroma, privrženci teorije o veliki evropski boginji in njihovimi nasprotniki, se je vnela z ostrim slovarjem oborožena vojna. Sally Binford je zagovornice označila kot enklavo “novega feminističnega fundamentalizma”, kot “blaznost” in kot “mejo norosti ženskega gibanja”, čeprav se hkrati zaveda potrebe po soočenju z “mačistično interpretacijo” (Binford, S., 1982: 543).

Vpliv Gumbutasove je opazen tudi v slovenski arheologiji. Razviden je denimo v razlagi pokopov na najdišču Kolobarska jama, ki se sklicuje na dognanja Gimbutasove kot “celostno študijo ženskih simbolov, znanih v evropskem prostoru od paleolitika do pojava krščanstva”. V Kolobarski jami so bili odkriti prazgodovinski (kronološko ožje neopredeljivi) pokopi več oseb, odraslih žensk, moških in otrok. Kostni ostanki pod gomilami ter ob steni jame niso bili vselej v anatomski legi. Avtorji in avtorica članka ugotavljajo, da pogled na jamo vzbuja asociacijo na vulvo; svojo domnevo so celo preverili, in sicer tako, da so fotografije jame pokazali ljudem različne starosti in izobrazbe, čigar asociacije so te domneve potrdile (Jamnik *et al.*, 2002: 44). “Niše, v katere so polagali umrle, so vzbudile predstave o maternici, vulvi oz. o vhodu, vrnitvi v Mater-Zemljo”. “Prazgodovinski ljudje so Kolobarsko jamo izrabili za sveti prostor, ker so v njenih skalnih oblikah videli vhod ali prehod nazaj k Materi-Zemlji”. Zato “ni sporno starodavno človekovo verovanje, po katerem so jame in vhodi vanje imeli simbolni pomen maternice, vulve ...”¹⁰ Za plastično figuro iz prazgodovinske naselbine Šafarsko v Prekmurju Irena Šavel pravi, da bi “lahko predstavljala boginjo (Magna mater)”.¹¹

Čeravno so teorije favoriziranja velike boginje z današnjega vidika ideološke in mestoma celo trivialne, jih je treba razumeti kot odraz silovite, racionalno in emocionalno pregrete reakcije na androcentrizen v arheologiji. Njihovo neobjektivnost je treba iskati ravno znotraj individualne afektiranosti in občutka zapostavljenosti, ki je sicer popolnoma politično utemeljen, ne pa tudi ustrezno transformiran v polje znanstvenega diskurza (Greif, 2003).

Kot vodilni element plastičnih figur so že v zgodnjem 20. stoletju identificirali *steatopigijo*. Steatopigija je specifična morfološka poteza debelosti pri ženskah, t.j. močno poudarjene zadnjice. Odkritje steatopigije je iz časa še

¹⁰ Jamnik *et al.*, 2002: 43–44.

¹¹ Šavel, 1994: 17.

pred pojavom evolucijske teorije in odraža viktorijansko obsedenost z ženskim telesom. Takrat so začeli preučevati steatopigijo pri ženskah Hotentotov (Grmičarji). Že leta 1810 so v London na razstavo iz južne Afrike pripeljali "razstavni primerek živega primitiva", Saartjie Baartman, sicer znano pod imenom "hotentoška Venera" (Conkey, 1997: 186).¹² Kasneje, pa vse do danes, je bila povezava med steatopigijo Hotentotov oz. afriških ljudstev ter razlago paleolitske plastike očitno razpoznavna, zlasti po arheoloških odkritjih konec 19. in v začetku 20. stoletja (Willendorfska Venera je bila odkrita leta 1908, Venera iz Laussela leta 1911). Francoz Edouard Piette je zaslužen za prvi sistematični opis ženskih figuric v članku "*La station de Brassempouy et les statuettes humaines de la période glyptique*", objavljenem leta 1895. Piette, ki še danes velja za avtoriteto na tem področju, je analogije iskal pri Hotentotih, ravno tako leta 1911 tudi W. J. Sollas, čigar delo *Ancient Hunters and their Modern Representatives* se naslanja na predhodnika Pietta; postavljena je bila povezava med aurignacienom in sodobnimi Grmičarji, ki naj bi bili potomci veliko zgodnejših ljudstev.

Reference na idejo, da je osnovna poteza, torej debelost kipev, v smotru plodnosti in reprodukcije, lahko razberemo tudi iz zgodnje antropološke in arheološke literature v Sloveniji. Že Božo Škerlj je fizične karakteristike žensk, razvidne iz prazgodovinskih kipev, povezoval s funkcijo reprodukcije. Josip Korošec je v 50. letih zapisal: "vsaka predstava plodnosti je bila najlaže izražena z ženskim likom".¹³

Takšne ugotovitve se nadaljujejo tudi v 70. in 80. letih. Za Josipa Korošca ml. figuralna plastika iz Lepenskega vira nosi "močen poudarek nekdanjih teženj" človeka, ki v kiparstvu poskuša identificirati te nekdanje težnje, ki so usmerjale tudi arhitekturo. Kot primer navaja kipec, za katerega pravi, da je "v njem bolj kot prisotnost smrti izražena potreba rojstva", dokaz za to pa so "močno poudarjeni ženski atributi". Kiparstvo se – po njegovem prepričanju – ukvarja z ženskimi atributi in ponazarja "mesto rojstva".¹⁴ Peter Petru je ženske kipece povezal z verovanjem v regeneracijo vrste: "Posebna poročila o zasidranosti praznoverja med prazgodovinskimi prebivalci naših krajev so figurine žensk – simbol obnavljajočega se človeškega stvarstva ..."¹⁵

Tudi v 90. letih se plastika še vedno interpretira v tem kontekstu. Paleoantropologinja Marija Štefančičev meni, da ženski kipci oziroma Venere simbolizi-

¹² Saartjie Baartman je kmalu zatem v Parizu umrla in bila secirana za "potrebe znanosti". Deli njenega telesa še danes plavajo v steklenicah s formaldehidom v Musée de l'Homme, kljub protestom in zahtevah po dostojnem pokopu, ki so jih na francoske oblasti naslovile afriške skupine.

¹³ Korošec, 1950: 23, 28–29.

¹⁴ Korošec ml., 1979: 52, sl. 16.

¹⁵ Petru, 1979: 35.

rajo plodnost. Opaža, da imajo “pretirano močno izražene spolne značilnosti”, medtem ko so obraz, roke in noge le “površno oblikovani ali celo manjkajo”.¹⁶ Predrag Novaković piše, da proporci paleolitskih Vener simbolizirajo plodnost narave in človekovo biološko plodnost. “Venere moramo najprej razumeti kot upodobitve žensk, ki tako s svojim splošnim videzom, kot s posameznimi detajli (prsi, genitalije ...) sugerirajo plodnost človeka samega.” Poleg tega naj bi ženski idoli odsevali tudi “prevrednotenje družbenih vlog obeh spolov” in “ženski družbeni vidik”.¹⁷

EROTIKA

Seksualnost je v tradicionalnih arheoloških razlagah neizogibno povezana z moškim impulzom in željo, kar obenem pomeni odvzem seksualnega impulza ženski, zato se Kelly Hays-Gilpin sprašuje, ali so tukaj zastareli modeli socialne evolucije vplivali na zahodne teorije o matriarhatu ali pa gre za infiltracijo freudovske misli v popularno kulturo (Hays-Gilpin, 2000: 99).

Atributov ‘bohotne ženskosti’ tradicionalna arheologija ni razlagala le v smislu plodnosti, rodnosti, prokreacije in reprodukcije vrste, ampak tudi kot seksualni, erotični stimulans. Steatopigijo so povezovali z ugotovitvijo, da so hotentoške ženske nagnjene k velikim zadnjicam, zato ker imajo moški to za zelo privlačno. Šlo naj bi za “obsesivno potrebo moškega”. Tu se že gibljemo v kontekstu razlag prazgodovinske antropomorfne plastike kot *erotičnih objektov*. Zelo zgodaj so figurice postale nekakšne ‘pin-up’ ikone. Številni arheologi so videli “seksualno vabeče poze” figur in vse tisto se je moškim “zdelo poželjivo” (glej: Russell, 2000: 129, 132). Arheologija še danes vidi “povezave z moškim nagonom in željo, ki kaže ravno linijo od ledene dobe do Rodina in playbojevskih zajčic” (glej Russell, 2000: 128–129).

Francoski duhovnik in izvedenec za paleolitsko umetnost Henri Breuil je bil prepričan, da so ženske podobe, poznane iz paleolitske umetnosti, “nudile užitek paleolitskemu moškemu med obedom” (po Conkey, 1997: 63). James Mellaart je odsotnost seksualne simbolike na plastiki iz anatolskega najdišča Catal Hüyük razlagal z domnevo, da kipcev niso izdelali moški, pač pa ženske (Mellaart, 1967: 201). Ženska plastika brez naznačenih seksualnih poudarkov naj bi bila izdelek žensk, ali z drugimi besedami, umetniško delovanje žensk je aseksualno.

Korošec se naslanja na razlago Roberta Battaglie, ki je ugotovil, da gre pri prazgodovinskih statuetah za “hoteno debeljenje žensk” iz treh vzrokov: seksu-

¹⁶ Štefančič, 1997: 56–57.

¹⁷ Novaković, 1998: 12, 17.

alnih (ki “ustrezajo erotičnim in estetskim okusom”), socialnih (kot “izraz višjega in plemenitejšega izvora”) in magičnih (ki “naj pospešujejo plodnost žene in plodnost zemlje”).¹⁸

O erotičnih “kipcih žensk, ki jih je izdelal fosilni človek”, je obširno razpravljajal Škerlj, ki jih je razlagal v kontekstu kulta plodnosti oziroma reprodukcije, hkrati pa jih je razumel kot erotične objekte za stimulacijo moških. Avtor je zelo podrobno opisal plastične poteze kipcev – debelost, gube zaradi debelosti, obliko prsi itd. –, ki jih je neposredno povezal s fizičnimi lastnostmi prazgodovinske ženske ter erotičnim okusom prazgodovinskega moškega. “Pretiravanje ženskih spolnih znakov dopušča sklep na plodnostni kult. Zelo važen moment v umetnosti sta spolni nagon in erotika”.¹⁹

Škerlj v zvezi s seksualno stimulirajočimi deli ženskih kipcev navaja primerjave s slovaškimi pastirji, ki so dolgo časa živeli ločeno od žensk in so zato izdelovali kipce (Škerlj, 1950: 101). Škerlj steatopigije ni označil le kot fizično karakteristiko, ampak tudi kot lepotni ideal, t.j. kot posebno obliko tolsče, ki jo sodobni grmičarji uporabljajo kot “bistven ženski atribut, za katerega vemo, da je tudi lepotni ideal”. Zato “skrbne matere to vsekakor že prirojeno nagnjene še posebno gojijo na svojih dozorevajočih hčerkah”.²⁰

NEGROIDI, ZAMORCI

Obenem s steatopigijo je bil vpeljan tudi razlagalni element *negroidnih potez* na paleolitski plastiki; že Sollas je ugotovil, da je Willendorfska Venera ‘negroidna’ (glava, frizura). Ta izpeljava je razumljiva v širšem kontekstu Sollašove teorije, ki uči, da so bili negroidni aurignacienci izpred 30.000 let mediteranskega izvora. Ker so zgodnje teorije plastiko (oziroma steatopigijo) povezovala z Afriko, so znanstveniki v njih slej ko prej morali ugotoviti ‘negroidne poteze’, saj so na ta način utemeljili svoje teorije. Obenem se je tako vzpostavila tudi ločnica in jasna distanca med civiliziranimi Evropejci in njihovimi predciviliziranimi predniki, ki so bolj povezani s primitivnimi ljudstvi Afrike kakor pa s kultivirano Evropo. Od tedaj se element ‘negroidnosti’ redno uporablja v arheološki interpretaciji prazgodovinske plastike. Slikovite primere najdemo tudi pri slovenskih arheologih in antropologih.

Glave plastik neolitskega najdišča Butmir pri Sarajevu so bile označene kot ‘negroidne’. Karakteristični naj bi bili “izbočeno čelo, potlačen nos, oblika

¹⁸ Na njegove razlage steatopigije je očitno vplivala Škerljeva razprava *Über Steatopygie und Pseudosteatopygie* (Ciba Zeitschrift, Basel 1937) ter Müllerjeva razprava *Frühe Plastik in Griechenland und Vorderasien*, (Augsburg 1929).

¹⁹ Škerlj, 1950: 95–98.

²⁰ Škerlj, 1951: 106.

obrvi in oblika oči ter predstava las”.²¹ Korošec piše: “Glave so res zanimive. Vendar pa o obliki nosu sploh ne moremo govoriti, ker je na obeh glavah nos odbit ... Na eni statueti je poleg tega nos nekda bil tudi apliciran, zato je površina na licu, kjer je nekda bil, tudi precej široka (sic!). Seveda se na temelju tega ne da še sklepati, da je bil nos potlačen...”²² Po Koroščevi presoji je “najbolj zanimiva predstava las”, ki “vzbuja vtis zamorskih las,” vendar zaključí, da ni nujno, da gre za “kodraste lase, kakršne imajo zamorci”.²³ Korošec uporablja – poleg izraza ‘zamorci’ – tudi oznako ‘zamorski’. “Zakaj se je doslej vedno citirala samo ena statueta, je vzrok verjetno v tem, da je ta črno žgana, kar jo je glede na vzbokline in vreze okoli nog delalo nekako najbolj podobno zamorskemu tipu. ... Vrezi okoli nog so se npr. pri njej tudi tolmačili kot obroči na nogah...”²⁴ Kot negroidni rasni indikator Korošec navaja tudi steatopigijo: “Pod steatopigijo razumemo izredne, na poseben način povečane gluteje, zaradi tu zbirajoče se tolšče, ki so rasna značilnost nekaterih negroidnih tipov”.²⁵

Tudi Škerlj, ki je steatopigijo definiral kot obliko zadnjice – zaradi nakopičene tolšče posebno nazaj štrlečo zadnjico, imenuje jo “tolščni zadnjici”, na kateri lahko matere nosijo dojenčke (sic!) in ki jo poznamo že iz paleolitika – je steatopigijo uvrstil med rasne znake afriških Grmičarjev; stenske risbe Grmičarjev prikazujejo steatopigijo in “spominjajo na fosilnega človeka”.²⁶ Tako kot pri vprašanju reprodukcije, je Škerlj delal neposredne primerjave z živalskimi vrstami tudi pri razlagi steatopigije; podobne tolščne tvorbe ustrezajo udomačenim ali pol udomačenim živalim: ovcam tolstorepkam, cebu govedu in kame lam (Škerlj, 1948: 60–61).

Kot dokazujejo zgornji citati, določen del literature zaznamuje poteze, ki bi jih danes uvrstili v rubriko *rasizem*. Rasistično izročilo je del znanstvenega diskurza.²⁷

ČLOVEK, LOVEC, UMETNIK

Pomemben del arheoloških razlag so tudi rekonstrukcije. Pregledno analizo vizualnih rekonstrukcij je izdelala Conkeyjeva, ki ugotavlja, da se vizualne rekonstrukcije uporablja tako v strokovni literaturi kot tudi v literaturi in muzej-

²¹ Glej Korošec, 1954, 216.

²² Korošec, 1954: 219.

²³ Korošec, 1954, 219–220.

²⁴ Korošec, 1954: 218–219.

²⁵ Korošec, 1954: 216.

²⁶ Škerlj, 1948: 76.

²⁷ Zanimivo je, da Škerlj samega sebe smatra za borca proti rasizmu in je rasistično teorijo označil kot “*lažnauk*” (Škerlj, 1949: 4).

skih predstavitev, namenjeni laični javnosti. Pri tem opozarja, da je občutljivo razmerje med sedanostjo in preteklostjo najbolj izpostavljeno ravno na stiku med strokovno in laično javnostjo - v poljudnoznanstveni, mladinski ali otroški literaturi (Conkey, 1997: 174).

Značilno je, da so ilustracije paleolitskih kipcev v strokovni literaturi pogosto objavljene v močno povečanem, celostranskem formatu, čeprav dejanska velikost teh artefaktov večinoma ne presega 10 cm; ta pojav je označila kot 'gigantizacija Vener'.

Upošteva dejstvo, da se je definicija lepih umetnosti izkristalizirala približno v istem obdobju, ko so začeli odkrivati jamske slikarije (druga polovica 19. stol.), ni presenetljivo, da so arheološke rekonstrukcije umetnikov posvečene predvsem 'jamskim slikarjem', veliko manj pa umetniški produkciji ostalih izdelkov, kot so kipci, izrezljane ali vrezane podobe na kosti ali kamnu, torej t.i. drobnim arheološkim najdbam. Jamski slikarji so v rekonstrukcijah dosledno prikazani kot moški, le na dveh rekonstrukcijah je avtorica v tej vlogi zasledila žensko, v obeh primerih pa gre za mladinsko literaturo (Conkey, 1997: 176–177). V debati o spolu paleolitskih umetnikov Conkeyjeva posebej izpostavi socialno matrico, iz katere izhajata estetski in umetniški izraz ter opozori na frankocentrično ter zahodnoevropsko videnje oziroma 'prilaščanje' prazgodovine.

Umetnost je interpretirana kot pomemben vidik paleolitskega življenja, v katerem pa so aktivno sodelovali samo moški (Russell, 2000: 128). Opaziti je, da so moški umetniki ali proizvajalci umetniških izdelkov, ženske pa objekt njihove kreativnosti, interesov in potreb. Domneva, da so bili moški umetniki, ženske pa predmet te umetnosti, je le ena od specifičnih reprezentacij ideologije spolnih razlik in eden najbolj globoko zakoreninjenih klišejev zahodne umetnostne zgodovine in kritike, po kateri je ženska *pasivni model*, moški pa *aktivni umetnik* (Nochlin, 1994).

Slovenski avtorji so pri izpeljavah razlag o ustvarjalcih umetnosti zelo suvereni; antropolog Škerlj je brezkompromisno zapisal, da so bile "tedanje ženske v resnici tolste, kajti tedanji človek je izvrstno znal naslikati in upodobiti, kar je videl ... Ni razloga, da bi ga prav pri upodabljanju žensk vodila fantazija, ne da bi videl takih modelov".²⁸ Zapisal je, da so steatopigijo poznali tudi v evropskem paleolitiku, vendar ni bila splošna lastnost vseh žensk, temveč samo "pragrmičarskih" (sic!), kajti "tedanji umetniki so bili veliki realisti". Kot primere te 'realistične umetnosti' našteje upodobitve "lovnih sesalcev, rib, ptičev, listov, ljudi, zlasti žensk".²⁹

²⁸ Škerlj, 1948: 41.

²⁹ Škerlj, 1951a: 106.

Predstavo “človeškega telesa” je vedno “naredil človek”.³⁰ Arheološki pregledi likovne dediščine iz obdobja prazgodovine se ne razlikujejo od obravnav posamičnih najdišč. Tudi splošno izhodišče je “samozavedanje umetnika” in “njegova refleksija”, človek kot “umetnik”, “ustvarjalec”, “človekovo vedenje”, “človekov miselni razvoj”, “miselni svet prazgodovinskega človeka”, “kultura človeka v prazgodovini”.³¹

Korošec je imel pri vprašanju procesa produkcije umetniških izdelkov verjetno v mislih moškega, saj je govoril o “umetniški in kulturni stopnji izdelovalca” ter “produktu kakega delavca, ki je po trenutnem nagonu skušal izdelati ... neko posebno obliko”.³² Pri opisu prazgodovinskih kipcev je uporabil izraze “človeška oblika”, “človeško telo” in “človeška glava”. “Znakov spola” na drobni plastiki ni – ali pa plastično predstavljene “dojke” označujejo “žensko figuro”.

Korošec ml. je v članku o neolitski umetnosti zapisal, da jo zaznamuje “izražanje kolektivnih teženj”, zaradi česar je “neolitska družba svojo umetnost živela ... humanizacija umetnosti je bila tako intenzivna, da se neolitski človek občasno z njo poistoveti”.³³ V njegovi razlagi prazgodovinske umetnosti prevladuje ‘človek’, ženska se izrecno pojavi le ob vprašanju rojstva.

NOVI IZHODI

V 80. letih se je arheologija začela teoretsko odzivati na tradicionalne razlage spolne ureditve. Pojavili so se dvomi v verodostojnost razlag prazgodovinske plastike. Margareth Ehrenberg je figuralno plastiko razdelila na dve skupini: na mlajšepaleolitske Venere ter na neolitske boginje. Prva skupina najdb po njenem mnenju kaže številne podobnosti, zato domneva, da je šlo morda za isto funkcijo, medtem ko drugo skupino zaznamuje raznolikost oblikovnih potez. Različna je tudi razprostranjenost plastik; paleolitske Venere so bile odkrite od zahodne Francije do Rusije, neolitske boginje pa v vzhodni Evropi in Sredozemlju (Ehrenberg, 1989: 72). Vprašanje formalnih razlik v plastiki se pred pojavom arheologije spolov ni odpiralo, čeprav je nanje opozoril že Piette.

Pamela Russell se je v kratkem, a udarnem prispevku *Paleolitska boginja-mati: dejstvo ali fikcija?* kritično soočila z *mitom* paleolitske matere-boginje, ki je v temeljih zaznamovala obče predstave o kultu plodnosti, ženski in materinstvu v starejši kameni dobi Evrope. Čeprav je večina poznanih plastik spolno neo-

³⁰ Brodar, 1991: 38, 40.

³¹ Novaković, 1998: 9–12.

³² Korošec, 1950: 13–26.

³³ Korošec ml., 1979: 43–44.

predeljivih, zelo malo plastik pa upodablja moške, je interpretacija skoraj v celoti vezana na žensko in njeno reprodukcijsko funkcijo; prazgodovinsko žensko prikazuje kot "pasivno, nosečo hraniteljico". Analiza arheološke literature o Venerah je pokazala, da so razlage Willendorfske Venere striktno vezane na rodnost, saj jo opisujejo v štirih osnovnih kategorijah: kot visoko nosečo; tik pred porodom; tik po porodu; po tem, ko je že velikokrat rodila (Russell, 2000: 129). Ellerjeva opozarja, da le redki primerki Vener upodablajo izrecne znake fertilitnosti, kot na primer nosečnost, porod ali dojenje (Eller, 2000: 134).

Trdoživost in še vedno tudi današnja aktualnost zgoraj opisanih tradicionalnih interpretacij kaže članek *The Shape of Pleistocen Women*, v katerem je francoski ginekolog Jean-Pierre Duhard postavil tezo o telesni podobnosti gravettienske in moderne ženske. To je ugotovil na osnovi primerjave 23 gravettienskih plastik oziroma reliefov z območja južne Francije ter lokacijo tolšče pri sodobnih ženskah. Žensko telo vsebuje eno tretjino maščobe, ki se locira na spodnji polovici trupa; fiziološki izraz je ginoidna tolšča. Teorijo o rasni pogojenosti ginoidne tolšče je leta 1894 razvil že Piette. Za pleistocensko kakor tudi za moderno žensko naj bi bila značilna lokacija tolšče na predelu zadnjice, bokov, stegen in beder (*steatopigia*, *steatocoxia*, *steatomeria*, *steatotrochanteria*) (Duhard, 1991: 552, 555).

Zanimivo je, da je močna privrženost do analogij med hotentoško steatopigijo in arheološkimi najdbami izražena tudi tam, kjer steatopigije na samem artefaktu sploh ni, na kar je opozorila Conkeyeva in druge avtorice; gre za primer Willendorfske Venere, ki se ji pripisuje steatopigija, v resnici pa plastika sama ne odraža steatopigije, t.j. nima poudarjene zadnjice; pač pa ravno obratno, ima izrazito ploščato zadnjico. Je pa na tej plastiki mogoče identificirati zelo široke boke (Conkey, 1997: 186).

Videti je, da se interpretacija likovnih izdelkov ne razlikuje bistveno od ostalih raziskovalnih področij arheologije. Opaziti je vse 'bolezenske simptome' iz polja spola in seksualnosti: posedanjenje, posploševanje, androcentrizem, seksualni esencializem, negativizem, hierarhijo ter lascivno obravnavo seksualnosti. Vendar danes postaja vse bolj sporno, da se figuralna plastika v arheologiji klasificira večinoma po spolih ter se nato prevaja v spolne stereotipe po zahodnih vzorcih, ki morda nimajo nobene zveze s prazgodovino ter da interpretacijo še vedno obvladujejo zgodnje teorije. V bistvu se arheologija še vedno vrti okrog prerekanja o spolu figur, ki večinoma sploh nimajo indikatorjev spola. Zato Naomi Hamilton predlaga rešitve, ki se lahko izognejo tej disonanci. Predlaga na primer preučevanje spolno dvoumnih figur, t.j. arheološke plastike, ki izpričuje dva (biološka) spola, ter plastike, ki ne izpričuje nobenih spolnih indikatorjev.

Samo iz grškega neolitika je objavljenih okrog 1.200 figuric, med katerimi je majhen delež takšnih, ki jim je mogoče določiti spol, nekatere so androgine ali nekakšen 'unisex', število moških figur je znatno manjše od ženskih figur, vsaj ena od plastik ima različne spolne znake obeh spolov (Talalay, 2000: 5).

Figure z indikatorji dveh (bioloških) spolov lahko reflektirajo dejanske hermafrodite ali pa trans-spolnike. V tem primeru bi po mnenju Hamiltonove morda lahko sklepali, da je jasna družbena ločnica med spoli obstajala, saj gre pri trans-spolnikih za prestopanje meje med spoli. V primeru, da spol na figuradni plastiki ni nakazan, obstaja možnost, da v kontekstu nastanka figur in njihove uporabe spol morda ni bil smatran kot pomemben element. Pomanjkanje spolne polarnosti pri plastiki odraža socialno in ideološko dimenzijo, ki se manifestira kot odsotnost eksplicitnih referenc spola. Figure brez spola torej lahko odražajo odsotnost spola kot strukturalne poteze družbe. Ker so figure z različno izkazanimi moškimi spolnimi znaki v prazgodovini zelo redke, to lahko kaže, da 'moškost' kot koncept ni bila pomembna. Predvideti je treba tudi opcijo, da je spol lahko izražen v zakodirani obliki (Hamilton, 2000: 23, 28).

V arheologijo danes prodira težnja po demografsko inkluzivnem pristopu, to je po upoštevanju vseh starosti in stopenj spolov (McGuire in Hildebrandt, 1994: 52). Vsekakor lahko, glede na specifične prazgodovinske umetniške izraze in na osnovi revizij razlagalnih modelov, sklepamo na veliko kompleksnejšo vlogo žensk v smislu družbenega in političnega, kot jim jo pripisuje tradicionalna arheologija.

Čeprav zgodnje feministične študije spolov v arheologiji sprva niso vključevale seksualnosti, je bilo to potrebno. Danes opazamo trend arheološkega interesa zlasti na področju t.i. marginalnih seksualnosti. Konjugalna reproduktivna heteroseksualnost je v arheologiji naturalizirana do te mere, da je postala praktično nevidna, samoumevna. Ravno zato se angažirana zahodna arheologija obrača na področje pod-reprezentiranih seksualnosti; tako kot je arheologija spolov osvetlila podreprezentirani spol (ženski spol), tako se arheologija seksualnosti fokusira na dokaze ne-hetero, izven-konjugalnih seksualnih praks. Senzibilnost arheologije za zgodovino seksualnih manjšin narašča (Voss in Schmidt, 2000: 18–19). Arheologija opozarja tudi na težave, ki jih povzroča projiciranje modernih seksualnih kategorij v preteklost, na primer standardna predpostavka, da seksualna identiteta posameznika temelji na seksualni aktivnosti z drugim posameznikom (Gilchrist, 2000: 89).

Čeprav je arheologija plašna disciplina, je napočil čas za preseganje spolno- in seksualno-fobičnih intelektualnih tabujev. Kljub tesni prepletenosti pa vprašanja spola in seksualnosti nista sinonima, zato se kaže potreba po študiju spolov neodvisno od seksualnosti, kakor tudi študiju seksualnosti neodvisno od reprodukcije.

Arheološka legitimizacija spolnih razlik skozi prazgodovinsko umetnost se v slovenski arheologiji v bistvu prilega v širši kalup. Naj opozorimo, da je prazgodovinska arheologija najbolj 'opremljena s spoli' ravno v kontekstu razlag umetnosti³⁴ – in sicer skozi optiko polariziranega spolnega dimorfizma. Možno je povleči analogije z vsemi konvencionalnimi vzorci iz referenčnega okvirja razlag prazgodovinske plastike: reference ženske so z vidika izpovedne pozicije analiziranih objav vezane na pasivno vlogo ženske, plodnost, reprodukcijo in erotiko. Ozka namembnost žensk v reprodukciji pa hkrati izpušča direktno obravnavo seksualnega vidika; obstaja torej polje reprodukcije brez seksualnosti oziroma problem deseksualizirane reprodukcije. V tistih momentih, kjer seksualnost implicitno vstopi v okvir reprodukcije (kot najbolj samoumevno sredstvo za doseg končnega cilja), pa je kontaminirana s sodobnimi vzorci; seksualnost ima vedno en sam in edini cilj, ki je nadaljevanje vrste, tako kot ima ženski erotični apel vedno en sam in edini cilj, to je stimulirati moškega k seksualnemu aktu. Implicitni linearni model gre odločno v smeri: gola debela ženska – seksualni apel – moška odzivnost – seksualni akt – oploditev – nosečnost – porod – nadaljevanje vrste. Če povzamemo: arheološke razlage prazgodovinske figuralne plastike odražajo obči sindrom 'nabrekle maternice'.

Videti je, da povojna arheologija v Sloveniji sploh ni tako neodzivna na obstoječe interpretativne tokove, kot je morda videti na prvi pogled in kot se sklepa zaradi pomanjkanja teorije v njenem okviru. Zlasti razviden je vpliv sočasne antropologije. Hkrati je zanimivo, da tukajšnja arheologija že v 50. letih mestoma omenja vsebine, ki jih je šele desetletja kasneje artikulirala ravno arheologija spolov in seksualnosti: recimo vprašanje predstav hermafroditov ali vprašanje plastike brez izraženega spola (npr. Korošec, 1959: 46, 49). Direktni odziv na aktualne teorije najdemo vse do danes, na primer v uporabi koncepta velike boginje matere (npr. Šavel 1994; Jamnik *et al.* 2002).

Na koncu si moramo kot bistveno zastaviti vprašanje, ki je doslej ostalo skoraj nedotaknjeno: zakaj se v arheoloških razlagah prazgodovinske plastike postavlja neposredna povezava med fizično debelostjo in rodnostjo?³⁵ Ali je debelost vzročno povezana z večjo sposobnostjo zanositve, uspešne donositve ploda, poroda in laktacije? So tako morda razmišljali prazgodovinski ljudje, ali gre v resnici za arheološke fantazije in projekcije o taistih prazgodovinskih ljudeh? Na čem je osnovana tako močna in neovrgljiva simbolna naveza med debelostjo in rodnostjo?

Po medicinski definiciji je *debelost* (prekomerna telesna teža) kronična presnovna bolezen, ki pomeni povečano količino maščobnega tkiva v telesu, pred-

³⁴ Izraz povzet po Wylie, 2000.

³⁵ Mimogrede ga je postavila Russell (2000: 132).

vsem v podkožju. Pri ženskah je to spodnji del trebuha, predel medenice in zgornji del stegen. Telo zdrave ženske vsebuje manj kot 20 % maščevja. Škodljivi učinki debelosti so zelo številni, od razobličjenja in ovirane gibljivosti skeleta, raztezanja kože, raznih vnetij, do okvar v sistemu ven, arterij in srca, prebavnega trakta, jeter, slinavke ter degenerativnih sprememb sklepov in hrbtenice. Med težje posledice debelosti sodijo hormonske motnje (amenoreja), ki so posledica spremenjenega funkcioniranja organizma in žlez z notranjim izločanjem. Hormonske motnje, ki so posledica debelosti, zmanjšujejo rodnost pri obeh spolih. Debelost povzroča tudi motnje rasti in razvoja plodu. Debelost ima podoben učinek kot anoreksija (podhranjenost), in sicer hormonske motnje in zmanjšana možnost zanositve.³⁶ Najnovejše raziskave kažejo, da imajo čezmerno težke ženske težave z zanositvijo, da zanosijo 30 odstotkov težje ko ženske s primerno težo, verjetnost za neplodnost pa je pri prvih kar 130 odstotkov večja. Predebele ženske so tudi bolj nagnjene k spontanim splavom.³⁷

Kljub nujnemu pogoju določene ravni maščobnih tkiv v telesu za uspešno delovanje reprodukcijskih organov lahko prevelike količine maščobe predstavljajo oviro. Skratka, debelost lahko povzroča motnje reprodukcijskih organov, neplodnost in splav.

Obstaja več pokazateljev za upravičen dvom v teorije o prazgodovinskem kultu plodnosti in vlogi žensk. Znanstveni aparat, ki že 150 let obvladuje razlage prazgodovinske plastike, se še nikoli doslej ni tako zamajal.

LITERATURA:

- BAMBERGER, Joan (1974): "The Myth of Matriarchy: Why Men Rule in Primitive Society". V: *Woman, Culture, and Society* /ur. M. Zimbalist Rosaldo, L. Lamphere/. Stanford: Stanford University Press (263–280);
- BINFORD, Sally R. (1982): "Myths and Matriarchies". V: *The Politics of Women's Spirituality: Essays on the Rise of Spiritual Power within the Feminist Movement* /ur. C. Spretnak/. New York: Anchor Press (541–549);
- BRODAR, Mitja (1991): "Paleolitik iz Ciganske jame pri Željnah". *Arheološki vestnik* 42 (23–64);
- CONKEY, Margareth W. (2000): "Meanwhile, back at the village: debating the archaeologies of sexuality". V: *Archaeologies of Sexuality* (ur. R. A. Schmidt; B. L. Voss). Routledge: London, New York (288–294);
- CONKEY, Margareth W. (1997): "Mobilizing Ideologies". V: *Woman in Human Evolution* /ur. L.D. Hager/. London, New York: Routledge (172–207);
- COOPER, Emmanuel (1994): *The Sexual Perspective. Homosexuality and Art in the last 100 Years in the West*. London, New York: Routledge;
- DUHARD, Jean-Pierre (1991): "The shape of Pleistocene women". *Antiquity* 65 (552–561);
- EHRENBERG, Margaret (1989): *Women in Prehistory*. London: British museum publications;
- ELLER, Cynthia (2000): *The Myth of Matriarchal Prehistory*. Boston: Beacon Press;

³⁶ Vir: Telesne spremembe pri motnjah hranjenja. Zbornica zdravstvene nege Slovenije (www.revija-vita.com).

³⁷ Izsledki sistematične raziskave neplodnosti pri ženskah univerzitetne bolnišnice Queen Mary v Honkongu. Delo, 7. 6. 2005.

- GIMBUTAS, Marija (1973): "Old Europe c. 7000-3500 BC. The earliest European Civilisation before the Infiltration of the Indo-European Peoples". *Journal of Indo-European Studies* 1 (1-21);
- GIMBUTAS, Marija (1989): *The Goddesses and Gods of Old Europe 6500 – 3500 BC: Myths and Cult Images*. London: Thames and Hudson;
- GILCHRIST, Roberta (2000): "Unsexing the Body: the interior sexuality of medieval religious women". V: *Archaeologies of Sexuality* (ur. R. A. Schmidt; B. L. Voss). Routledge: London, New York (89-103);
- GREIF, Tatjana (2000): "Arheo-tekti zgodovine". *Časopis za kritiko znanosti* 200-201 (11-18);
- GREIF, Tatjana (2003): *Koncept spolov v arheološki interpretaciji prazgodovinskih kultur v Sloveniji*. Doktorsko delo. Univerza v Ljubljani (neobjavljeno);
- HAGER, Lori D. (1997): "Sex and gender in Paleoanthropology". V: *Woman in Human Evolution* /ur. L. D. Hager/. London, New York: Routledge (1-28);
- HAMILTON, Naomi (2000): "Ungendering Archaeology: Concepts of Sex and Gender in Figurine Studies in Prehistory". V: *Representations of Gender from Prehistory to the Present* (ur. M. Donald; L. Hurcombe). London, New York: Macmillan Press, St. Martin's press (17-30);
- HANDSMAN, Russel, G. (1991): "Whose Art was found at Lepenski Vir? Gender Relations and Power in Archaeology". V: *Engendering Archaeology: Women and prehistory* /ur. J. M. Gero, M. W. Conkey/. Oxford: Blackwell (329-365);
- HAYS-GILPIN, Kelley (2000): "Feminist Scholarship in Archaeology". *Annals AAPSS* 571 (89-106);
- HURCOMBE, Linda (1995): "Our own engendered species". *Antiquity* 69 (262) (87-100);
- JAMNIK, Pavel *et al.* (2002): "Kolobarska jama na Kočevskem – prazgodovinsko grobišče in kultni prostor". *Arheološki vestnik* 55 (31-49);
- JONES, Stan (2000): "Arheologija etnosa: konstrukcija identitete nekdaj in danes". *Časopis za kritiko znanosti* 200-201 (111-126);
- KOROŠEC, Josip (1950): "Nekaj primerov zgodnje prazgodovinske plastike v Sloveniji". *Arheološki vestnik* 1 (12-30); –(1954): "Ali smo upravičeni na temelju prazgodovinskih statuet rasno in etnično opredeljevati prebivalstvo neolitičnega časa?", *Arheološki vestnik* 5 (213-224); –(1959): "Ali predstavljajo neolitične statuete umetniške izdelke?" *Zbornik za umetnostno zgodovino* V/VI (43-51);
- KOROŠEC, Josip ml. (1979): "Neolitska umetnost od Lepenskega vira do Vinče". *Arheološki vestnik* 30 (43-64);
- MCGUIRE, Kelly R. in William R. Hildebrandt (1994): "The Possibilities of Women and Men: Gender and the California Milling Stone Horizon Journal of California and Great Basin", *Anthropology* Vol. 16/1 (41-59);
- MELLAART, James (1967): *Catal Hüyük: A Neolithic Town in Anatolia*. New York: McGraw-Hill;
- NOCHLIN, Linda (1994): *Women, Art, and Power and Other Essays*. London: Thames and Hudson;
- NOVAKOVIČ, Predrag (1998): "Likovne podobe iz prazgodovine". V: *Umetnost na Slovenskem od prazgodovine do danes* (ur. I. Trenz-Freljh/. Ljubljana: MK(9-17);
- PETRU, Peter (1979): "Arheološka obdobja". V: *Zgodovina Slovencev*. Ljubljana: CZ (17-93);
- RUSSELL, Pamela (2000): "Paleolitska mati boginja: dejstvo ali fikcija?". *Časopis za kritiko znanosti* 200-201 (127-134);
- SLOCUM, Sally (1975): "Woman the Gatherer: Male Bias in Anthropology". V: *Toward an Anthropology of Women* /ur. R. R. Reiter/. London, New York: Monthly Review Press. 36-50;
- STONE, Merlin (1982): "The Great Goddess: Who was She?". V: *The Politics of Women's Spirituality: Essays on the Rise of Spiritual Power within the Feminist Movement* /ur. C. Spretnak/. New York: Anchor Press (7-21);
- ŠTEFANČIČ, Marija (1997): *Evolucija človeka*. Ljubljana: ŠOU;
- ŠAVEL, Irena (1994): *Prazgodovinske naselbine v Pomurju*. Murska Sobota: Pomurska založba;
- ŠKERLJ, Božo (1948): *O človeških rasah in rasizmu*. Ljubljana: DZS;
- (1950): *Razvoj človeka*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani;
- (1951a), "Arheologija, paleoantropologija, peleoetnologija". *Arheološki vestnik* 2 (93-110);
- TALALAY, Lauren E. (2000): "Archaeological Misconceptions: Contemplating Gender and Power in Greek Neolithic". V: *Representations of Gender from Prehistory to the Present* (ur. M. Donald; L. Hurcombe). London, New York: Macmillan Press, St. Martin's press (3-16);
- VOSS, Barbara L. in Robert A. Schmidt (2000): "Archaeologies of sexuality: an introduction". V: *Archaeologies of Sexuality* (ur. R. A. Schmidt; B. L. Voss). Routledge: London, New York (1-32);
- WESEL, Uwe (1983): *Mit o matrijarhatu*. Beograd: Prosveta.